

Bledheg Alas Dhandhaka

Bledheg Alas Dhandhaka

Iis Islamiyyah

Bledheg Alas Dhandhaka

Karya

Iis Islamiyyah

Penyunting

Didik Supriadi, S.Pd., M.Pd.

Validator

Dr. RMA Sudi Yatmana

Mujimin, S.Pd.

Tata letak: Iis Islamiyyah

Ilustrator: Anwar Burhanudin

Desain Sampul: Charisfa Nuzula

Ukuran buku : A5 (14,8 cm x 21 cm)

Jenis kertas sampul : ifori

Jenis kertas isi : HVS 80 gram

Jumlah halaman : viii + 89

Program editing teks cerita : MS Word 2007

Program editing ilustrasi gambar : Corel Draw 16

Diterbitkan kali pertama sebagai produk skripsi

Jurusan Bahasa dan Sastra Jawa

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Semarang

Cetakan I: Juni 2015

Cetakan II: Agustus 2015

Hak Cipta © dilindungi undang-undang

All right reserved

Pencetak: DNA Group

Kanggo

Putra lan putri Rembang

ATUR PANGIRING

Konjuk sokur wonten ngarsanipun Gusti ingkang paring rahmat saha hidayahipun, saengga panulis saged ngrampungaken buku kanthi irah-irahan "Bledheg Alas Dhandhaka".

Buku "Bledheg Alas Dhandhaka" punika nyariyosaken cariyos wayang Ramayana ingkang kawiwitan saking miyosipun Prabu Rama ngantos dumugi pejahipun Dasamuka. Cariyos punika ugi mbabar kados pundi Dewi Sinta kadhusta dening Dasamuka.

Buku punika ngginakaken basa dhialek Rembang, supados para siswa SMP mliginipun ing laladan Kabupaten Rembang, gampil anggenipun sinau cariyos wayang Ramayana. Kejawi punika, mugi-mugi para siswa, guru, sok sintena ingkang maos saged mendhet pitutur saking cariyos Ramayana minangka tuladha gesang saben dinten.

Ing pangangkah buku punika saged migunani tumrap para pamaos. Panulis pitados bilih buku punika taksih wonten kirangipun. Awit saking punika sedaya pamanggih dalah panyaruwe dhateng kladukipun seseratan tansah kaantu murih prayoginipun.

Nuwun.

Panyerat

ISINE BUKU

Atur Pangiring	vi
Isine Buku	vii
1. Miyose Putra Ratu	1
Pitutur	9
Negesi Tembung Angel	9
2. Numpes Raseksa	11
Pitutur	19
Negesi Tembung	19
3. Rama Tundhung	21
Pitutur	30
Negesi Tembung	31
4. Sinta Kadhusta	32
Pitutur	44
Negesi Tembung	45
5. Anoman Duta	46
Pitutur	56
Negesi Tembung	57
Kawruh Paraga Wayang Kulit Ramayana	58
Anoman	59
Dasamuka	61
Dasarata	63

Indrajit	65
Kumbakarna	67
Laksmana	69
Rama	71
Sinta	73
Subali	75
Sugriwa	77
Sarpakenaka	79
Wibisana	81
Kamus Basa Dhialek Rembang	83
Pustaka	89

MIYOSE PUTRA RATU

"Gusti, napa niki garising kuwaos panjenengan? Sampun titiwancinipun kula lengser keprabon. Puloh Gusti, sinten leh ingkang badhe nglajengaken ngasta punjering nagari menawi dinten samangke kula dereng dipunparengaken gadhah putra? Dhuh Gusti ingkang akarya jagad, menawi kepareng kula nyuwun dhateng panjenengan, nenggih putra ingkang saged nglajengaken tanggel jawab kula, ngasta punjering Kosala. Namung panjenengan Gusti ingkang wenang ngabulaken donga kula. Namung panjenengan, Gusti."

Akir-akhir iki Sang Prabu Dasarata gumane jumeneng dhewekan tanpa kanca. Srengenge wis meh angslup, kembang sedhap malam sing manekawerna wiwit dha merkok. Masia wangine kembang-kembang taman wiwit semrebel, tapeka ogak nggawek penggalihe sang prabu dadi ayem.

Sang prabu lagek nandang sungkawa. Angger dina sing dipenggalih mok iku-iku thok, ngantek sarirane kuru aking. Masia ngono Sang Prabu Dasarata ogak lali marang Kang Kuwasa. Ancene menungsa isane ya mok ngupaya lan ndonga marang Gusti gen panyuwune isa diijabahi. Sing gawek sedhehe Prabu Dasarata yaiku wis pirang-pirang taun dadi ratu ugung ngantek kagungan putra. Mangka yuswane wis saya tuwa. Sang prabu tansah menggalih sapa sing ameh nggenteni nata nagara nek ngantek prabu seda?

Prabu Dasarata iku ratu neng Nagara Kosala. Lha pamarintahane manggon neng Kutha Ngayodya. Ratu Dasarata mimpin nagara kanthi wicaksana, mulane Nagara Kosala dadi nagara sing ayem tentrem gemah ripah loh jinawi. Kabeh rakyaté kurmat lan sungkan marang sang prabu sakaluwarga. Merga tindak-tanduke ratu sing becik, sugih tapeka gak sumugih, pinter tapeka gak keminter, tur jadhug tapeka gak sok jadhug, Kosala dadi nagara sing kondhang. Akeh nagara liya sing tundhuk lan ngurmati Kosala. Para prajurit sing dadi beteng nagara dilatih lan didhidhik dadi matoh tur berbudi, mula ogak ana musoh sing wani nyedhaki.

Dasarata kagungan garwa telu sing ayu lan bekti marang guru laki. Garwa siji lan sijine dha urip rukun gak tau sing jenenge tukaran. Garwa sepisan asmane Dewi Kosalya, nomer loro Dewi Kaikeyi, dene sing terakhir asmane Dewi Sumitra. Cakut dhek mben ngantek suwene bebojoan, ratu lan para prameswarine ugung diparingi putra. Mulane, perkara iku sing gawek ratu nandang sungkawa.

"Kakang, mbok sampun leh, sedhehe. Ampun ngantos kebangeten anggenipun menggalih. Mangke priipun nek warga Ngayodya ngertos ratunipun tansah nandang sungkawa? Godhong-godhongan nika mawon sami rontok awit ngraosaken penggalhipun paduka." Dewi Kosalya sing mriksani sang prabu meneng nganggur gak ana bature, banjur nyedhaki lan nyoba atur panglipur.

"Sapa wonge sing ogak sedheh leh, Yayi? Umurku saiki wis saya tuwa lan sedhiluk meneh wayahe lengser keprabon. Lha mungga sawayah-wayah aku ditimbali Gusti, terus sapa sing ameh nggenteni mimpin nagara iki?" Prabu Dasarata ngendikakke isen-isene penggalihé marang garwane, puloh pandengane tetep adoh mrana. Iki ogak merga sang prabu ngamuk-

*Dewi Kosalya nyedhaki sang prabu banjur nyoba
atur panglipur.*

Miyose Putra Ratu

garwane, puloh sang prabu iseh abot nandang duhkita.

"Kakang ampun ngendika ngoten niku. Kula minangka rayatane paduka, nyuwun ngapunten sanget awit ngantos saniki dereng dipunparengaken gadhah putra kagem panjenengan." Dewi Kosalya malah rumangsa saya salah.

"Ogak ngono, Yayi. Iki ogak merga salahem, salahe Kaikeyi, utawa salahe Sumitra. Ancene Gusti ugung ngersakake dhewe nggendhong putra. Kowe aja malah rumangsa salah, Yayi. Kakang enjuk ngapura."

"Inggih, Kakang. Mbok menawi Gusti nembe nyobi kasabaran kula lan paduka. Awit niku leh, Kakang ampun kerem ing madyaning raos kasungkawan. Sungkawanipun Kakang inggih sungkawa kula, Dhiajeng Kaikeyi, Dhiajeng Sumitra, lan warga Ngayodya sedaya."

"Iya, bener kandhanem, Yayi. Awake dhewe iki ancene ya mok isa nyuwun marang Gusti. Mulane, kapung aku lan kowe iseh isa nyuwun, ayo aja ngantek kesel ndonga gen Gusti maringi putra."

Prabu Dasarata lan Dewi Kosalya sarujuk ape nganakna bancakan. Bancakan iku minangka donga

marang Kang Kuwasa kanthi ngedum rejeki ambek tangga-tangga gen dikabulna panyuwune menungsa. Masia gumane nganakna bancakan lan andum rejeki marang warga Ngayodya, puloh sang prabu lan prameswarine ogak mboheman apa meneh ngrasa rugi. Ratu lan prameswari seneng maringi ogak tau wadil karo liyane. Kabeh iku dianakna kanthi ikhlas idhep-idhep sedhekah marang rakyaté.

Esuke, ratu, prameswari, punggawa kraton, sesepuh, tabib-tabib, lan warga Ngayodya nglumpuk neng latar kraton nekani bancakan. Para emban kraton keron nyawisna thethek mbengeke bancakan. Bancakan dina iki beda karo bancakan-bancakan sadurunge. Ubarampe bancakan lan jajan-jajanan saya diakehi lan dijangkepi.

Sadurunge bancakan wiwit, ana upacara adat sing kudu dilakoni. Upacara adat kasebut jenenge upacara aswaweda yaiku nyembeleh jaran sing cacahé akeh. Jaran-jaran disembeleh dening sesepuh kraton, sawise iku diterusna ndonga lan andum bancakan.

Pinuju sesepuh macakna donga, swasana dadi sepi nyenyet. Sing keprungu mung swarane sesepuh thok. Wong-wong padha kidmat entuke ndonga. Kabeh

tansah ngenteni tekane si jabang bayi paringane Gusti.

Limang dina sawise bancakan, ana kabar nyenengake. Bancakan sing dianakna wingi kae ogak siya-siya. Tabib kraton ngeki kabar nek para garwa nata wis padha nggarbini. Krungu kabar ngono, ratu seneng biyanget. Prabu Dasarata langsung paring dhawuh kanggo nganakna bancakan meneh minangka konjuk sokur marang Gusti kang murbeng dumadi merga dongane diijabahi.

Suwene suwe, bayi sing dienten-enteni tekane sidane lair. Para prameswari ndanak neng dina sing padha. Dewi Kosalya nglairna putra barep dikeki jeneng Raden Ramawijaya. Dewi Kaikeyi uga nglairna putra siji dijenengi Raden Barata. Dene putra kembar miyos saka Dewi Sumitra banjur dijenengi Raden Laksmanna lan Raden Satrugna.

Sepira senenge Prabu Dasarata merga saiki kagungan jagowan papat sing bakal diandelna kanggo njaga Ngayodya. Bocah papat digulawenthah kaya putra-putra ratu liyane. Masia dadi sedulur seje ibu, Rama lan adhi-adhike padha tresna lan sih, mula isa urip rukun bebarengan.

Putra-putra ratu diwulang dening resi-resi sing paling kondhang neng nagara kono. Cakut ngelmu agama, solah bawa, kanuragan, nata nagara, ngantek ngelmu perang lan carane nggunakna gaman kabeh diwulangna marang kapapate. Ratu lan prameswari tansah ndonga gen putra-putrane dadi satriya pinilih, semono uga dongane para warga Ngayodya. Para warga melu seneng merga saiki Ngayodya duwe pangeran papat sing becik tindak-tanduke.

Nuju sawijining dina, ana resi agung sowan mara Kraton Ngayodya. Ameh ana perlu apa ya kira-kira? Lan sapa leh, resi iku? Ayo jake, wacanen crita candhake!

Pitutur

Saka crita kasebut, pasinaon apa sing isa mbokjupuk? Saka crita ing dhuwur, kowe isa sinau saka lelakone Ratu Dasarata lan prameswari babagan carane nggayuh pepenginan. Pepingan iku bisa digayuh nek gelem ngupaya lan ndonga. Upamane pengin isa dadi polisi, guru, utawa liyane, ngupayane cah sekolah ya sinau. Saliyane iku aja lali ndonga marang Kang Kuwasa. Merga kabeh iku pesthene Gusti mula menungsa mung isa ndonga lan sabar ngenteni.

Jal goleka pitutur liyane saka crita iku!

Negesi Tembung

1. Lengser keprabon	= leren dadi ratu
2. Titiwancinipun	= wayahe
3. Ngasta punjering nagara	= mimpin nagara

Miyose Putra Ratu

4. Wenang duwe hak	= kuwasa, bisa,
5. Diijabahi	= dikabulna
6. Nata nagara	= mimpin nagara
7. Tindak-tanduk patrap	= salah tingkah,
8. Guru laki	= bojo lanang
9. Nandang sungkawa	= lagek sedheh
10. Nandang duhkita	= lagek sedheh
11. Nggarbini meteng	= ngandhut,
12. Digulawentah	= dimong, diopeni

NUMPES RASEKSA

"Sring..... sring... sring." Abene swara pedhang-pedhange prajurit Ngayodya sing lagek padha latiyen neng papan gladhen jurit. Ogak mok latiyen nganggo pedhang thok, neng kana ya ana prajurit sing latiyen manah uga silat ngolah raga. Neng tengah-tengahing kana ana kailokan sing marahi bungahing Ratu Dasarata. Para putra ratu digladhi manah dening guru sing wis dipercaya. Pangeran papat padha prigel latiyen, sing paling mbaut manah ogak liya ya Raden Ramawijaya.

Saiki para putra Dasarata wis saya gedhe lan saya tambah kepinteran lan keprigelane. Wayah sang prabu lagek mriksani gladhene para putra saka kadohan, ujug-ujug ana palaporan saka salah sijine prajurit nek ana dhayoh.

Penggalihe ratu gak karuwan lan tansah menggalih, bareng ngerti sapa sing merdhayoh. Ana perlu apa wong agung lan wong paling disungkani iku ujug-ujug sowan kraton? Dhayoh sing dimaksud gak

liya ya Resi Wiswamitra. Wiswamitra salah sijine resi sing paling kondhang. Piyambake manggon neng alas lan mimpin para petapa sing semedi neng kana. Nek sang resi ngantek sowan mara kraton, mesthi ana bab sing wigati banget. Sang prabu dhawuh supaya nyumanggakna sang resi.

Sang resi cariyos marang sang prabu nek neng alas, para petapa diganggu dening para raseksa. Sang resi pitados nek sing isa ngalahna raseksa-raseksa iku mung Raden Rama putrane ratu. Mula, sowane iku gak liya nyuwun pangestu marang ratu kanggo ngajak Rama mara alas merangi raseksa.

"Ngeten Resi, ampun Rama ingkang jenengan utus. Rama niku taksih alit. Kula piyambak ingkang badhe dherekaken Resi kangge numpes para raseksa." Ratu Dasarata jane ogak tega ngeculna putrane sing iseh cilik kanggo numpes raseksa. Nanging sang resi tetep gak gelem nek ogak Rama dhewe sing mangkat. Neng tapane wingi kae, sang resi entuk wangsit ya mung Rama putra Dasarata sing isa ngalahna para raseksa. Resi Wiswamitra uga janji nek piyambake dhewe sing ameh nggulawentah Ramawijaya.

Sang prabu rumangsa nek ngendikane tamu agung babagan wangsit ogak baen-baen. Masia rada

Numpes Raseksa

abot, sidane sang prabu ngolehi Rama melok sang resi. Rama mangkat dikancani Laksmana.

Pas tekan alas, Rama lan Laksmana kaget ngerti panggonane para petapa. Lemah padha nela, wit-witan padha ambruk, watu gedhe pating glundhung ngalang-alangi dalan, lan kahanane para petapa sing nelangsa merga gak kusuk semedi.

"Kanjeng Resi, kenging menapa kawontenanipun wana kados mekaten?" Rama kanthi ati miris njajal takon marang Resi Wiswamitra.

"Lha iki sing meh takduduhna kowe, Cung. Gene kok aku ngajak kowe mara rene? Ya merga alas iki wis dijarah para raseksa. Resi-resi padha buyar entuke tapa marahi diganggoni raseksa. Lha sing isa ngalahna raseksa-raseksa iku ya mok kowe thok, Rama." Resi Wiswamitra mangsuli pitakone Rama manteb.

"Napa kula saged, Resi? Kula dereng saged menapa-menapa. Napa melih numpes para raseksa ingkang dereng nate kula panggihi." Rama kaget ambek wangsulane sang resi. Neng atine tansah ketir-ketir merga wedi. Laksmana uga kaget krungu ngendikane sang resi.

"Kowe ogak usah wedi! Mengko kowe sinau dhisik gen isa ngadhepi para raseksa durjana iku. Mantebna atimu nek kowe isa! Niyatna kanggo nulung para petapa kanthi ikhlas." Resi Wiswamitra nyoba mantebna atine Rama.

Sadurunge ngadhepi para raseksa, Rama lan Laksmana diwulang ngelmu kanuragan dening sang resi. Saliyane iku uga diwarahi kepiye carane gen luwih prigel manah. Ancene bocah-bocah pinilih, apa wae sing diwulangna cepet nyanthele, apa meneh Rama.

Para petapa dha njumbul lan mblayu ketheteran saka adohan. Jebule, ana raseksi ngorak-arik apa wae sing ana neng alas. Tapane para resi diulik-ulik, watu-watu gedhe nggo uncal-uncalan. Ngguyune raseksi bekakan ngantek mblebegi kupinge sapa wae sing krungu.

"Ha... ha... ha... endi menungsa sing wani gelut ambek aku?! Ndang mrengs, taktantang kowe! Ha... ha... ha...!!!" Ujare raseksi. Gaman trisula sing digandhoki tangane diumbul-umbulna. Gumanmula raseksi iku nek padon mlepuh banget. Masia wedok, awake gedhe mbentot. Kukune dawa-dawa. Mripate mentheleng gedhe banget, Rambute semrawut, ilate dawa melet-

melet, untune lincip-lincip, ambune badheg gak mbetahi.

Resi Wiswamitra, Rama, lan Laksmna sing nyawang saka kadohan nggolek cara kanggo ngadhepi raseksi iku.

"Aja wedi, Cung! Nek kowe wedi, raseksi iku tambah wani lan tambah ngenyek kowe. Panahem kenekna gulune pas! Pengapesane ana neng gorokane. Wis kana majua!"

Rama maju dhewe marani si raseksi dene Laksmna ambek resi nyawang saka kadohan. Laksmna wis siyaga maju menawa kangmase kuwalahan.

Raseksi ketok nesu marang Rama. Si raseksi mbengok biyanter gen Rama wedi, nanging Rama tetep maju.

Raseksi tambah ngamuke. Gamane meh diuncalna menyang Rama sing ketok cilik. Kanthi cepet Rama langsung manah trisula ngantek ajur.

*Raseksi tambah ngamuk. Gamane meh diuncalna
menyang Rama sing ketok cilik.*

Numpes Raseksa

Raseksi saya muring-muring. Mripate ngetokna geni, alise mengkeret, cangkem mangap kaya ameh ngemplok Rama. Kaya sing dingendikakna gurune, Rama menthang gandhewa ngincer gulune raseksi.

"Jlep...!" Panahe Rama langsung ngepas kenek gorokane raseksi. Raseksi meh mbengok nanging gak isa.

"Gedebug!" Raseksi tiba ngglethak lan ora wetara suwe mati.

Para petapa seneng banget lan maturnuwun marang Rama.

Dina sesuke raseksa sing ngganggu para petapa malah saya akeh. Raseksa-raseksa maeng dipimpin Marica anake raseksi sing mati wingi.

Rama lan Laksmana ngadhepi para raseksa kanthi manteb. Sidane Marica sakancane kalah lan mblayu ambyar.

Saiki para petapa wis ayem merga gak ana raseksa-raseksa sing wani ngulik-ulik meneh tapane. Para petapa maturnuwun banget ambek Rama lan Laksmana sing nulung kanthi iklas.

Merga dirasa wis aman, Sang Resi Wiswamitra ngutus bocah loro mangkat menyang Nagara Mantili. Neng Mantili lagek dianakna sayembara. Resi ngutus gen Rama lan adhike melok sayembara.

Rama lan Laksmna pamit sang guru. Gak lali kalorone ngaturake panuwun marang sang resi merga wis diwulang ngelmu rena-rene.

Ana sayembara apa, leh neng Nagara Mantili? Genea kok Sang Resi Wiswamitra ngutus bocah loro maeng melok? Jal wacanen critane meneh gen kowe eroh sapa sing kasil menangna sayembara iku!

Pitutur

Kowe isa sinau karo lelakone Rama sing dicritakna neng dhuwur. Panuten Rama sing gelem nulungi para petapa saka ganggone para raseksa. Nek ana kancanem sing susah, tulungen saisanem kanthi ikhlas. Aja njuk opah.

Saliyane iku kowe ya isa nuladha Rama lan Laksmiana sing gelem gladhen utawa sinau kanthi mepeng kanggo ngadhepi para raseksa. Dadi cah sekolah ya sing sregep sinau gen nek ana ujian utawa pitakonan isa mangsuli kanthi bener. Kowe uga isa njupuk pasinaon liyane saka crita sing wis mbokwaca. Jake golekana pitutur liyane lan tuladhanen kanggo lelakonem saben dinane!

Negesi Tembung

1. Wigati	= penting banget, perlu temenan
2. Dhawuh	= ngutus, mrentah, ngongkon
3. Wangsit	= ilham, weling

Numpes Raseksa

4. Miris	= wedi, sumelang, kuwatir
5. Durjana	= wong ala, maling
6. Ujare	= omongane, kandhane
7. Trisula	= tumbak landehepe telu
8. Gaman
mungsu	= piranti kanggo nglawan
9. Menthang	= narik
10. Gandhewa	= busure panah
11. Lelakone	= critane
12. Nuladha	= niru, nyonto
13. Pitutur	= piwulang apik

RAMA TUNDHUNG

Kacarita Rama lan Laksmana sida nekani sayembara. Ratu Mantili sing asmane Prabu Janaka ngawontenake sayembara kanggo putrine sing wis diwasa. Sapa wonge sing isa menthang gandhewa rudra bakal kagarwa ambek putri ratu kang asma Dewi Sinta. Gandhewa rudra iku pusakane kraton Mantili. Wujude busur panah sing gedhe banget. Ngantek seprene ugung ana ratu lan pangeran sing isa menthang gandhewa rudra.

Rama wis manteb tekade kanggo maju melok sayembara. Sadurunge leh, Laksmana wis maju puloh ogak isa menthang merga kabotan. Pas wayah Rama ngangkat gandhewa, kaya-kaya gandhewa gedhe dadi entheng biyanget. Wong-wong padha eram. Apameneh pas wayah Rama menthang gandhewa. Gandhewa rudra ajur sanalika. Wong-wong padha mlongo semono uga Prabu Janaka. Kabeh wong ngeplok Rama sing kasil menangna sayembara.

Prabu Janaka maju banjur mundhut priksa sapa sejatine Rama. Kanthi swara banter lan manteb Prabu Janaka ngendika.

"Ya iki, bakal mantuku. Rama putrane Ratu Dasarata saka Ngayodya sing bisa menthang gandhewa rudra. Rama bakal nggarwa putriku Dewi Sinta." Prabu Janaka seneng banget. Semana uga Sinta. Saka kadohan Sinta wis mendhem rasa marang Rama sing ancene dedege gagah, mbentot, tur mbarek. Apa meneh Rama putrane ratu sing misuwur.

Upacara manten dianakna neng Mantili. Ratu Dasarata rumangsa seneng banget nalika pikantuk kabar apik saka utusane Prabu Janaka. Ratu Dasarata dhawuh supaya nyepakna pista kanggo nampa putra lan mantune neng acara ngundang mantu. Warga Ngayodya sing krungu kabar ngono uga krasa seneng banget. Kabeh warga masang umbul-umbul kanggo nampa nganten loro.

Sawise sah dadi nganten, Rama lan Sinta diarak menyang Ngayodya. Neng dalan-dalan warga padha surak-surak kepengin weruh Dewi Sinta. Para warga dha rerasan nek Rama lan Dewi Sinta ancen patut. Rama mbarek dene Sinta ayu.

Ratu Dasarata, prameswari, lan putra ratu liyane nampa tekane penganten. Dewi Sinta seneng banget merga ditampa apik dening maratuwa lan para sedulure Rama.

Cinarita Dasarata wis sepuh banget. Sang prabu kagungan pengangen-angen ameh misuda Rama dadi ratu. Genea kok Ratu Dasarata kagungan pangangen-angen mengkono? Mergane sang prabu wis wayahe lengser keprabon. Rama ape diwisuda supaya nggenteni Ratu Dasarata nata nagara. Rama dipilih marahi dhekne putra mbarep lan dirasa paling trep nggenteni nata nagara.

Sang prabu paring dhawuh supaya dianakna pista kanggo misuda Rama.

Ngepasi dina iku, Dewi Kaikeyi dielingna embane. Ndhek biyen sang dewi tau dijanjeni ratu supaya ngaturna panyuwunan werna loro. Nalika iseh enom, sang dewi nulungi Ratu Dasarata sing kelaran pas wayah perang. Ratu Dasarata ditulung lan dirumat ngantek seger kuwarasan. Banjur sang prabu nggarwa Dewi Kaikeyi. Kanggo piwalese, Ratu Dasarata nyembadani rong panjalukan sing isa disuwun Kaikeyi. Nanging sang dewi ugun ngandakna apa panyuwune ngantek saiki.

Emban matur gen Dewi Kaikeyi nyuwun marang ratu supaya Barata sing nggenteni dadi ratu, ogak malah Rama sing dudu putrane Dewi Kaikeyi. Panyuwunan kapindho, supaya Rama ditundhung lan dibuwang neng alas ngantek 14 taun suwene. Mireng ngono Dewi Kaikeyi njumbul banjur ngamuk embane.

"Aku ogak nggraita babar blas. Kok kowe tegel men mbujuk aku ngaturna panyuwunan sing bodho lan nistha banget, leh?! Asanem aku iki sapa, thek mbokajani ngono?" Dewi Kaikeyi nyentak embane.

"Nyuwun pangapunten leh, Ndara Ayu. Kula namung ngaturaken lan ngemutaken lelabetanipun Ndara Ayu kala rumiyin. Menapa kok boten putranipun Ndara Ayu nenggih Raden Barata ingkang kajumenengaken nata? Awit Ndara Ayu ingkang sampun nulung gesangipun sang prabu rikala semanten." Emban maeng ndhungkruk-ndhungkruk ngajani sang dewi.

Sakala sang Dewi mendel lan menggali. Penggalihe ditata lan diwolak-walik. Nek dipikir ancene mboheman banget. Dewi Kaikeyi sing maeng ogak nggagas blas duwe pangangen ala marang Rama, saiki penggalihe malah dikebaki rasa drengki lan srehi.

Piyambake wis manteb ameh matur marang sang prabu.

Rikala semana sang prabu lagek lenggah dhewekan neng jero kraton. Wong-wong padha keron nyepakna upacara wisudane Raden Rama. Ujug-ujug Dewi Kaikeyi nangis sesenggrukan neng ngarepe sang prabu. Ratu njumbul priksa garwane nangis.

"Lhoh Dhiajeng Kaikeyi, genea kok kowe sesenggrukan kaya ngono? Kabeh wong saiki padha suka gumbira merga putranem Rama meh diwisuda. Dhelengen kae neng jaba katon rame banget. Coba matura apa sing marai Dhiajeng nangis?"

"Kula nyuwun pangapunten ingkang kathah, Kakang. Kula namung kemutan rikala paduka nandang tatu sabibaripun perang. Kula ngrumat paduka ngantos kula dipunpundhut garwa lan dipunboyong dhatengng Ngayodya." Dewi Kaikeyi cariyos lelampahanipun sang prabu dhek mben sinambi nangis.

"Iya Dhiajeng, lelakon iku ogak ngarah taklalekna. Aku maturnuwun banget. Merga pitulunganem, ngantek saiki aku kuwat nata nagara. Banjur apa sing dadi penggalihem?"

"Kala rumiyin kula dipunparengaken paduka ngaturaken panyuwunan kalih werni. Menapa Paduka taksih kemutan?"

"Aku gak lali, Dhiajeng."

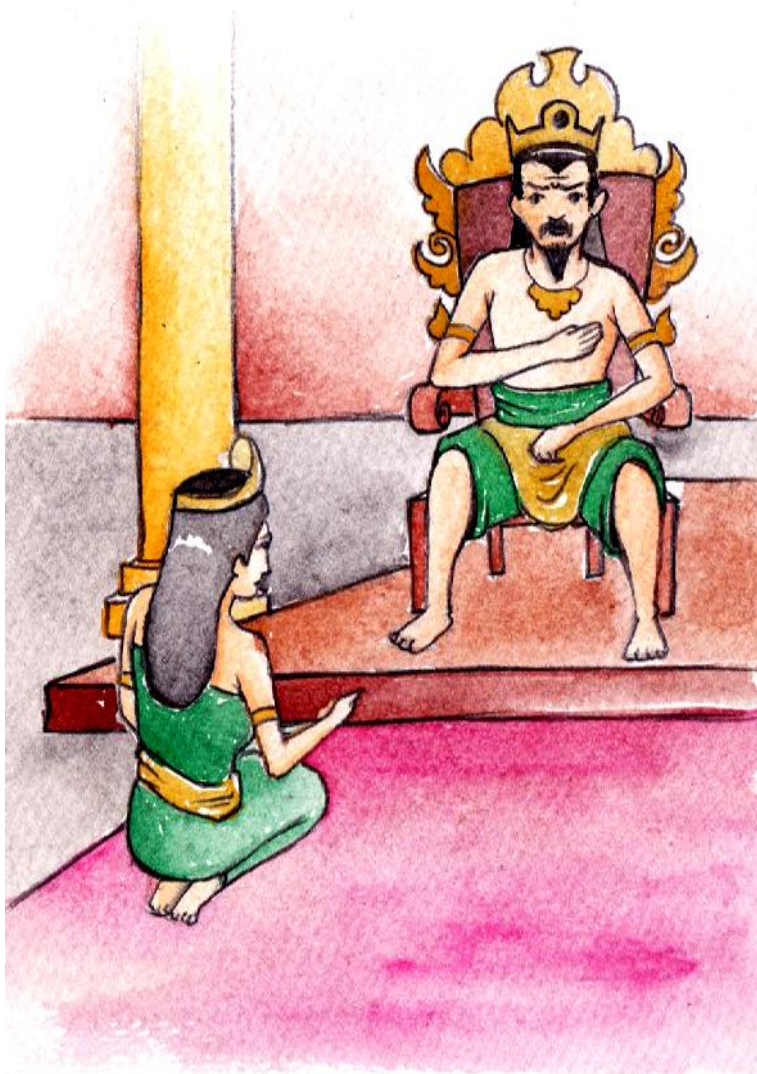
"Samenika kula badhe ngaturaken panyuwunan kalih punika dhateng paduka."

"Ayo matura, Dhiajeng. Bakal taksembadani panyuwunem iku. Aja malah nangis ngene. Apa sing dadi panyuwunem? Ogak usah wedi leh, marang Kakang."

Dewi Kaikeyi mbungkuk banjur matur apa sing dadi panyuwune.

"Panyuwun kula ingkang sepisan nenggih supados Barata ingkang dipunwisuda dados ratu, boten Rama. Dene panyuwun kula ingkang kaping kalih supados Rama dipuntundhung saking kraton lan dipunbucal teng alas ngantos kawanwelas taun."

"Gleg." Prabu Dasarata njumbul mireng panyuwune garwane. Sakala sang prabu mendel klakep ogak bisa mangsuli Dewi Kaikeyi. Sang prabu ogak menggalih babar blas bab panyuwune Dewi Kaikeyi.

*"Gleg." Sepira kagete Prabu Dasarata mireng
panyuwune garwane.*

Rama Tundhung

Sang Prabu kaget lan bingung. Dina iki Rama ameh diwisuda puloh sang prabu wis kadhung janji bakal ngabulna panyuwune Dewi Kaikeyi. Sang prabu banget nandang sungkawa menggalih bab iku.

Prabu Dasarata paring dhawuh gen Rama ngadhep. Rama wis nganggo ageman keprabon. Pas wayah Rama ngadhep, sang prabu ketinggal sedheh banget. Ratu kepeksa cariyos marang Rama apa sing dadi panyuwune ibune ya Dewi Kaikeyi. Rama ogak rumangsa gela. Dhekne malah ikhlas nuruti panyuwune ibune. Dhekne siyap batal diwisuda lan ditundhung menyang alas. Iki dilakoni Rama minangka wujud sembah bektine marang wong tuwa.

Rama kandha marang Sinta perkara iku. Sinta malah meksa kepengin ndherek sang garwa. Laksmana adhik sing paling raket ya ogak kari. Laksmana ya meksa ngancani Rama lan Sinta neng alas.

Sidane acara wisuda dibatalna. Ageman keprabon diselehna Rama lan Sinta. Kalorone salin nganggo klambi biyasa kayadene klambine wong ngumbara, semono uga Laksamana. Sepira sedhehe sang prabu merga ditinggal putra lan mantune. Dewi Kosalya ibune Rama meksa kepengin tumut. Tapeka

Rama matur supaya ibune njaga lan ngrumat sang prabu wae.

Para warga melok nandang duhkita. Kabeh padha gak nyana genea kok Dewi Kaikeyi tegel banget marang Rama. Wektu iku Barata lan Satrugna ogak ana neng kraton, dadi kalorone ogak eroh kedadeyane.

Rama, Sinta, lan Laksmana pamit marang Prabu Dasarata lan ibu-ibune. Katelune ogak gelem digawani apa-apa saka kraton. Rama, Sinta, lan Laksmana kudu bisa urip neng alas kayadene para petapa tanpa pitulungan saka Ngayodya. Sing digawa Rama lan Laksmana mok sandhangan sing dienggo lan gaman thok. Semono uga Sinta mok nggawa klambi thok kayadene garwane. Sinta janji bakal setya ngancani Rama neng endi wae. Susah seneng bakal dilakoni bebarengan wujud tresna lan sih minangka garwane.

Rama, Sinta, lan Laksmana klakon lunga menyang alas nuruti panyuwune Dewi Kaikeyi. Piye ya, lelakone wong telu neng jero alas? Apa katelune bakal betah urip neng alas ngantek 14 taun? Neng alas akeh raseksa sing seneng ngganggu manungsa. Jal wacanen meneh lelakone Rama, Sinta, lan Laksmana neng lakon candhake! Bledheg alas Dhandhaka ngenteni katelune.

Pitutur

Kowe bisa niru Raden Rama sing bekti marang wong tuwane. Masia Dewi Kaikeyi ogak adil marang dhekne nanging Rama tetep sabar narima. Rama gelem ditundhung merga ramane kagungan utang marang ibune. Nek wong utang iku kudu disaur. Kowe uga kudu bekti marang wong tuwanem. Aja wegah nek diprentah, apamaneh mbantah. Crita iki uga mbuktekna nek Rama pancen ogak meksa pengen dadi ratu.

Saka Laksmna kowe bisa sinau bab kasetyan marang sedulur tuwa. Marang dulurem lanang, wadon, tuwa, tah nom aja seneng tukaran. Rukun marang sedulur iku luwih becik.

Dene sing isa dijupuk saka wateke Kaikeyi, dadi bocah iku aja seneng irinan, drengki, lan srehi marang liyane. Saliyane iku nek wis nulung wong liya aja ngantek mikirna opah utawa piwalese wong iku! Sing iklas nulungi wong liya.

Negesi Tembung

1. Dedege	= pawakane
2. Misuwur	= kondhang, kawentar
3. Patut	= cocok, pantes
4. Misuda
drajate	= ngangkat, ngunggahake
5. Ditundhung	= dikon lunga
6. Nistha	= asor/remeh budine
7. Lelabetan	= kabecikan, jasane
8. Drengki lan srehi	= iri banget
9. Ageman keprabon	= klambi kraton

SINTA KADHUSTA

Rama, Sinta, lan Laksmāna katundhung tenan saka kraton Ngayodya. Dasarata rumangsa awon banget lan gerah penggalih merga tumindake Kaikeyi. Dasarata sedheh banget ditinggal Rama, Laksmāna, lan Sinta. Gerah penggalihé ngantek njalari Dasarata seda.

Barata sing lagek wae muleh njumbul mireng kabar kahanan kaluwargane. Dhekne lunga nusul Rama ape atur kabar bab sedane bapaké lan mbujuk supaya Rama gelem bali dadi ratu. Nalika ketemu kangane, Barata ogak kasil mbujuk Rama. Rama ogak gelem kondur merga wis kadhung janji marang wong tuwane.

Rama ngutus Barata supaya nggenteni dadi ratu sasuwene Rama neng alas. Barata diparingi kawruh bab mimpin nagara. Sawise iku, Rama maringna sandhale marang Barata minangka pralambang dadi utusane Rama. Kanthi manteb Barata balik muleh

nggawa sandhale kangane. Tekan kraton sandhal didekek neng papan palenggahan sang nata, dene urusan nagara sawetara ditata dening Barata.

Rama, Sinta, lan Laksmana nerusna lakune menyang alas Dhandhaka. Sajroning alas katelune ngumbara. Mangan ngombe saka apa sing cumepak neng alas. Neng alas raseksa-raseksa dha ngganggu. Rama lan Laksmana kasil numpes. Katelune tekan Sutiksna panggonane para petapa. Neng kono Rama, Sinta, lan Laksmana urip minangka petapa. Gamane mung digunakna kanggo nulungi petapa liyane.

Sore iku ana raseksi sing ngumbara tekan alas panggonane Rama, Sinta, lan Laksmana. Raseksi iku jenenge Sarpakenaka. Nalika weruh Laksmana, Sarpakenaka tresna banjur mendha dadi wong wadon sing ayu banget lan nemoni Laksmana. Dhekne kanda nek tresna marang Laksmana. Laksmana nampik tresnane.

"Athe kan aku mboktampik lho? Kurangku apa no? Rupaku ayu, kangmasku ratu sing paling sugeh lan misuwur. Mungga aku mbokpek garwa, kowe lho bakal begja." Sarpakenaka sing njelma dadi wanodya ayu nggodha Laksmana kanthi ngandelna kakuwatane kangmase. Laksmana sing krungu ngono ogak dadi

tresna malah saya mangkel. Dhekne kandha marang Sarpakenaka nek duwe kangmas sing luwih bagus lan pinter, supaya Sarpakenaka luwih mileh Rama.

"Kowe salah nek mileh aku. Takkandhani ya, aku duwe kangmas sing luwih mbarek tinimbang aku. Kangmasku luwih mbentot, luwih pinter, pokohe nek dibandingna kangmasku Rama, aku kalah. Kana parani masku neng pinggir kali eko, lho!"

Dikandhani ngono, Sarpakenaka ogak mikir dawa. Dhasare raseksi sing akeh hawa nepsune, Sarpakenaka langsung mblayu nggoleki dununge Rama.

Bareng wis ketemu Rama, Sarpakenaka kandha Rama nek dhekne tresna lan kepengin dipek garwa. Rama kaget kok ujug-ujug ana wong wadon marani dhekne enjuk dipek garwa nganggur. Rama kandha marang Sarpakenaka nek piyambake wis duwe garwa yaiku Sinta sing ana neng sisihe.

"Halah. Cah iki bojonem? Tinggal wae! aku luwih ayu, luwih sugeh, lan luwih pinter tinimbang dhekne. Jal delengen maneh, leh! Mengko nak aku mbokpek garwa, kowe bakal seneng merga aku putri kraton. Ogak kaya bojonem iki sing mlarat." Sarpakenaka sing

ditampik Rama malah ngenyek Sinta lan padon mlepu ngunggul-unggulna awake dhewe.

Diwangsul ngono, Rama mok mesem thok banjur ngendika maneh.

"Nanging aku tetep tresna garwaku Sinta. Aku ogak ameh mbojo maneh. Garwaku mok siji thok, ya Dewi Sinta iki. Athok kowe mileh adhiku Laksmna no, sing iseh jaka."

Sarpakenaka langsung mblayu maneh marani Laksmna. Carane Sarpakenaka nggodha Laksmna sing kapindho iki malah saya kasar. Mulane Laksmna dadi ngerti wateke Sarpakenaka sing asli. Laksmna ngenyek ngantek nggawek lara atine Sarpakenaka. Sarpakenaka sing dinyek genten ngunek-unekna Laksmna. Laksmna tambah ngamuk banjur ngethok pucuk irunge Sarpakenaka. Sarpakenaka jerit-jerit lan maleh rupa dadi raseksa. Laksmna njumbul. Sarpakenaka mblayu kelaran sinambi nginting-inting Laksmna lan Rama. Atine anja-anja merga rumangsa dinyek Laksmna.

Tekan Ngalengka Sarpakenaka madul marang kangane. Bener sing dikandhakna maeng, kangmase Sarpakenaka pancen ratuning Ngalengka. Asmane

Rahwana utawa Dasamuka. Dasamuka awujud raseksa elek tapeka gagah prakosa. Dasamuka mimpin para raseksa neng Nagara Ngalengka. Saliyane Sarpakenaka, Dasamuka kagungan adhi maneh asma Kumbakarna lan Wibisana. Beda karo Dasamuka lan Sarpakenaka, Wibisana lan Kumbakarna budine luhur. Sedulur papat maeng kabeh wujud raseksa kejaba Wibisana putra ruju.

Sejatine Dasamuka iku ratu sing adigang adigung lan adiguna. Dasamuka gumane ngrampas weke wong liya. Mula bareng diwaduli Sarpakenaka nek garwane Rama ayu banget, Dasamuka banjur njaluk pitulungane Marica kanggo ndhusta Sinta. Marica sing wis tau diawonake Rama lan Laksmna anggite gak gelem nulung Dasamuka. Dasamuka nggawek akal ndakik gen Rama lan Laksmna adoh saka Sinta. Nek Sinta dhewekan dadi gampang ndhusta Sinta.

Marica sarujuk mbiyantu Dasamuka. Kalorone mangkat menyang alas Dhandhaka nggoleki dununge Rama, Sinta, lan Laksmna.

Bareng ketemu papan dununge, saka kadohan Marica mendha dadi kidang kencana sing meh nggodha Dewi Sinta dene Dasamuka mendha dadi wong tapa.

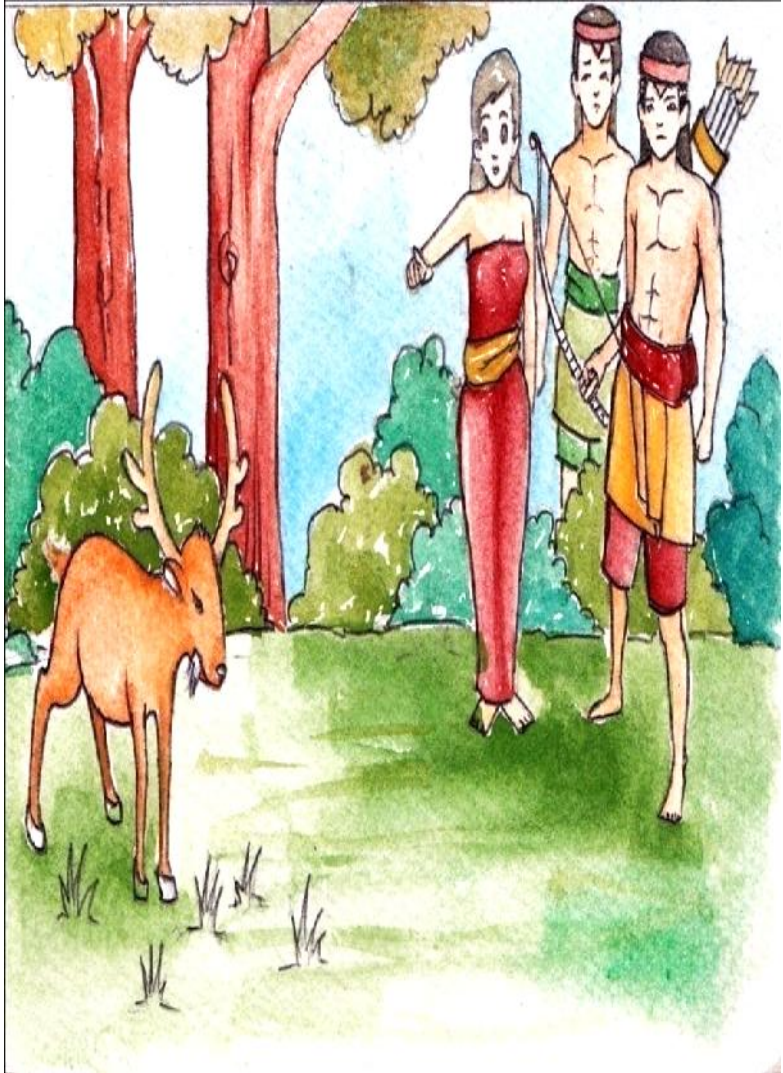
Rama, Sinta, lan Laksmana mlaku-mlaku neng jero alas. Ogak kaya biyasane, swasanane alas sepi nyenyet. Sing keprungu mok abene manuk gagak kowak-kowak, kaya-kaya menehi tandha bakal ana kacilakan. Masia ngono, wong telu mlampah ayem ogak nggraita apa-apa.

"Kakang Rama, pirsani nika! Wonten kidang kencana ilok sanget rupane." Ujug-ujug Sinta weruh kidang kencana lagek mangani suket. Sinta kepencut wernane.

"Kakang, menawi kidang punika dipunrimat mesthi kula remen sanget. Mbok dipuncpengaken kidang punika, Kakang!" Bujuke Sinta marang garwane supaya nyekel kidang kencana. Rama mekas marang Laksmana supaya njaga kangmboke. Aja ngantek Sinta ditinggal dhewe.

Rama ngindhik-indhiki kidang. Nalika gandhewane dipenthang, kidang mblayu. Rama nggudak kidang ngantek adoh saka Sinta lan Laksmana.

Sinta lan Laksmana ngenteni tekane Rama sing suwe ogak balik-balik. Kalorone ogak nggraita nek kawit maeng Dasamuka mriksani Sinta saka suwalike wit gedhe.

**"Mbok dipuncepengaken kidang punika, Kakang!"
Bujuke Sinta marang garwane supaya nyekel kidang
kencana.**

Sinta Kadhusta

"Aaagh...! wadhoh...!!" Saka kadohan keprungu swarane wong lanang njerit kelaran. Sinta lan Laksmana njumbul. Sinta wedi banget merga ngira nek iku swarane garwane. Sinta ngutus Laksmana supaya marani kangmase. Laksmana ogak gelem ninggal Sinta merga wis kadhung janji marang Rama kanggo njaga Sinta.

"Kok kowe tegel nemen, leh ambek kanganem Rama? Kanganem butuh pitulungan. Apa kowe emoh nulungi gen kowe isa ngepek garwa aku?" Sinta malah nutuh Laksmana. Diuneni ngono dening mbak ipene, Laksmana lara ati. Dhekne mangkat nusul Rama. Nanging sadurunge iku, gen Sinta tetep kajaga, Laksmana nggawek garis mbunderi Sinta. Sinta diweling gen ogak metu saka garis iku.

Laksmana mangkat ninggal Sinta. Ogak wetara suwe, ana petapa tuwa sing ketok nelangsa marani Sinta. Petapa iku kelaran nyekeli wetenge karo njaluk mangan marang Sinta.

"Dhuh Gusti Ayu, nyuwun tulung! Sampun gangsal dinten kula boten nedha. Kula nyuwun pitulunganipun Gusti ayu, leh. Kula sampun boten kiyat malih." Petapa tuwa emboh-emboh melas njaluk pitulungane Sinta.

Dewi Sinta sing duwe rasa asih ogak tegel mriksani wong tuwa iku. Piyambake bingung merga dhekne wis diwekas gen ogak metu saka bunderan. Petapa tuwa malah saya mesake. Merga ogak kuwat nyangga larane, petapa tiba ngglethak.

Sinta wis gak tega, Rama lan Laksmna sing dienteni gak teka-teka. Kapeksa Dewi Sinta metu saka bunderan banjur nyedhaki petapa sing tiba. Bareng meh jenggelekna petapa, tangane Sinta langsung disaut petapa. Dewi Sinta njumbul. Petapa enggal tangi banjur nyengkerem awake Sinta.

Petapa tuwa sing ndlosor-ndlosor njaluk pitulungan ujug-ujug malih rupa dadi raseksa. Dewi Sinta keweden nanging tangane wis kadhung dicengkerem.

Petapa tuwa iku ogak liya ya Dasamuka. Dasamuka mbopong Sinta. Sinta jerit-jerit njaluk tulung. Dasamuka selak nggawa mabur Sinta.

"Kakang Rama! Tulungana aku, Kakang. Kakang Rama!" Sinta jerit-jerit nanging Rama lan Laksmna ogak mireng.

"Ha... Ha... Ha... Ogak ana bojonem, Cah ayu. Wis ah, undangan terus! Ogak ngarah bojonem eroh, leh. Ha... Ha... Ha..." Dasamuka ngguyu bekakan nyengkerem Sinta.

Kacarita Jathayu manuk garudha kancane Prabu Dasarata miber sadhuwure Alas Dhandhaka. Jathayu krungu swara jerit lan tangisane wong wadon. Bareng weruh nek swara iku jeritane Sinta, Jathayu ameh nulungi. Dasamuka disadhuk nanging langsung nangkis sikile Jathayu. Dasamuka lan Jathayu adu gelut. Sinta sing iseh dicengkerem Rahwana mok isa njerit ngundang-undang Rama lan Laksmana. Masia Jathayu manuk garudha sing gagah prakosa, tapeka iseh kalah jadhug tinimbang Dasamuka.

Angin mlaku saya banter. Langit peteng kebak mendhung. Kala-kala langite pating cleret disusul swara bledheg sing gegirisi.

"Dhuwar...! Dhuwar...!"

Swiwine Jathayu disamber aji-ajine Dasamuka. Jathayu kalah banjur cublok mengisor. Sinta mung bisa nangis.

Ya iki bledheg alas Dhandhaka. Manuk gagak sing kowak-kowak ndhek maeng ancene menehi tandha anane kacilakan. Sinta kadhusta Dasamuka sing durjana.

Neng jero alas Rama lagek menggali nek Sinta nemoni bebaya. Jebul swara njerit sing keprungu Sinta swarane kidang kencana sing kena panahe Rama. Kidang sing dipanah Rama malih rupa dadi raseksa.

Apa sing nggawek sumelange Rama kedaden tenan. Tanpa menggali dawa-dawa, Rama mblayu menyang panggone Dewi Sinta. Neng tengah dalan Rama ketemu Laksmana sing nandang duhkita. Laksmana matur nek Sinta kadhusta. Saka panggonane Sinta Laksmana mok nemok suwekan kalmbine Sinta thok.

Rama lan Laksmana mrana-mrene nggoleki dununge Sinta puloh tetep gak ketemu. Rama sedheh banget semono uga Laksmana. Laksmana rumangsa salah merga wis ninggal mbakyune. Nalika Rama lan Laksmana bingung nggoleki Sinta, ujug-ujug Rama lan Laksmana manggihi Jathayu sing swiwine ilang siji. Rama lan Laksmana enggal nulung Jathayu. Jathayu sing ambegane kabotan crita nak dhekne bar nulungi Sinta puloh gak kasil.

"Gar... wanem Sin ... ta ... digawa mblayu dening Da... samu... ka ratu... Nga... lengka." Kandhane Jathayu sinambi ngempet lara. Jathayu mati. Kanggo ngurmati lelabetane Jathayu, Rama lan Laksmana ngobong jasade Jathayu banjur dikubur awune.

Rama lan Laksmana nerusna nggoleki Sinta. Neng tengah alas Rama lan Laksmana nulungi raseksa sing kena ukuman. Raseksa malih rupa dadi putrane Dewi Sri. Minangka piwales, putrane Dewi Sri ngutus supaya Rama njaluk tulung marang ratune wanara sing asmane Sugriwa. Sugriwa mapan neng Gunung Reksamuka.

Kepiye crita terusane? Apa Rama lan Laksmana nemokna dununge Sugriwa? Sugriwa mungsuhan ambek sedulure dhewe asma Subali. Banjur kepiye nasibe Sinta sing digawa mblayu Dasamuka? Apa gelem Sinta dipekarwa Dasamuka ratuning Ngalengka sing sugeh lan sekti mandraguna? Ayo wacanen maneh crita candhake!

Pitutur

Kowe bisa sinau akeh saka lakon sing mbokwaca neng dhuwur. Sepisan, dadia bocah sing setya marang janjine. Kaya Rama sing wis janji bakal nglakoni apa sing disuwun Dewi Kaikeyi supaya gesang neng alas ngantek 14 taun. Masia Barata nusul ngejak bali muleh, nanging Rama tetep ogak gelem.

Kapindho, aja dadi bocah sing gumedhe utawa sombong kaya wateke Sarpakenaka lan Dasamuka. Masia bagus, pinter, utawa suguh aja ngantek adigang adigung adiguna. Saliyane iku aja ngantek niru wateke Dasamuka sing seneng njupuk nggene wong liya!

Lelabetane Jathayu sing nulung Dewi Sinta uga patut mboktiru. Jathayu kanthi ikhlas totonan nyawa nulungi Sinta krana numpes kadurjanan.

Coba pasinaon apa maneh sing isa mbokjupuk saka crita kasebut?

Negesi Tembung

1. Katundhung = dikongkon lunga
2. Utusane = kongkonane, wakile
3. Cumepak = cumawis, sumadhya
4. Wadon = wedok
5. Nampik = ogak nampa
6. Jelma = malih rupa dadi
menungsa
7. Wanodya = (wong) wedok, wadon
8. Ruju = anak ragil
9. Adigang adigung lan adiguna = ngendel-
endelake kasektene, kapinterane, lan
kaluhurane. Sombong banget
10. Dununge = papan panggonan
11. Kidang kencana = kidang emas
12. Ilok = apik
13. Nutuh = ngamuk
14. Sumelang = kuwatir
15. Wanara = kethek

ANOMAN DUTA

"Dhiajeng Sinta, pepujaningsun. Sliramu aneng ngendi, Dhiajeng?" Sambate Rama sing wis suwe ngubengi alas madosi garwane, nanging ugunng nemokna. Ngalar, ngidul, ngetan, ngulon Rama lan Laksmana mbabati alas nggoleki Sinta. Rama sing kelangan garwa kinasih getun lan sedheh banget. Semono uga Laksmana.

"Sampun, Kakang. Kakang ampun sedheh kemawon. Kula nyuwun pangapunten awit sampun nilar Kangmbok. Ngendikanipun putrine Dewi Sri, kula lan Kakang kedah madosi ratuning wanara kang asma Sugriwa. Sumangga Kakang, Kangmbok Sinta sampun nengga rawuhipun, Kakang!" Panglipure Laksmana marang Rama.

Wong loro terus mlaku mengalar. Alas, kali, lan gunung-gunung dilewati Rama lan Laksmana. Pirang-

pirang sasi lawase mlaku, Rama lan Laksmana tekan neng Gunung Reksamua panggonane para kethek.

Kacarita biyen Sugriwa ratuning nagara Guwa Kiskendha. Merga kleru panampa, Sugriwa dimungsuhi kangane dhewe asma Subali. Saiki Guwa Kiskendha dioyok Subali. Sugriwa lan para wanara sing iseh setya marang Sugriwa mblayu lan manggon neng gunung Rsyamuka.

Sugriwa lan Rama nggawek pasarujukan. Rama bakal mbiyantu Sugriwa ngalahna Subali. Dene Sugriwa ameh mbiyantu Rama lan Laksmana nggempur Ngalengka.

Subali kasil dipanah Rama. Saiki Rama lan Sugriwa genten nggawek cara kanggo marani Dewi Sinta. Sadurunge nggempur Ngalengka, Rama nggawek cara supaya ana duta sing isa dipercaya kanggo nemoni Sinta lan golek pengapesane Ngalengka.

Sugriwa kagungan ponakan aran Anoman. Anoman wujud kethek puteh. Masia wujud kethek, Anoman sekti mandraguna. Budine luweh luhur tinimbang manungsa. Anoman seneng nulung wong sing lagek nandang susah. Dhekne uga dipercaya Sugriwa dadi patih mimpin prajurit wanara.

Asile pasarujukan, Anoman sing dipercaya dadi dutane Rama. Anoman lan para wanara liyane kalebu Jambawan, Anggada, lan Nila mangkat nggoleki papan dununge Ngalengka. Anoman dititipi kalpikane Rama supaya diaturna Dewi Sinta.

Para wanara mangkat. Wis ngantek pirang-pirang sasi lawase nggoleki, Anoman sarombongan ogak nemokna dununge Ngalengka. Akeh alangan sing ditemoni para wanara. Para wanara meh wae kandheg lakune nggoleki Sinta, nanging Sampati sedulure Jathayu nglipur lan menehi ancer-ancer endi papan dununge Ngalengka. Anoman, Anggada, lan liyane nerusna laku ngantek tekan Gunung Mahendra.

Para wanara eram weruh kaendahaning segara kidul ngantek lali kuwajibane. Mok Anoman thok sing iseh tetep nerusna laku. Dhekne mabur dhewekan ngliwati segara kidul. Neng atine tansah ngujar, ogak bakal balik nak ugung ketemu Dewi Sinta.

Akeh alangan sing ditemoni Anoman. Satengahing dalan Anoman tau dipangan raseksi puloh kasil metu. Sidane Anoman tekan Gunung Suwela. Neng kana akeh para raseksa sing urip kayadene manungsa.

"Ya, iki Nagara Ngalengka. Ogak salah maneh. Aku kudu isa tekan kratone." Batine Anoman banjur mendha dadi marmut.

Anoman sing wis malih rupa dadi marmut ngubengi Nagara Ngalengka. Saisine kraton ogak ana sing weruh sejatine marmut iku. Anoman tekan neng jero kraton. Dhekne mendha maneh dadi raseksa gen ogak konangan.

Cinarita dene Sinta banget nandang duhkita. Cakut tekan Ngalengka ngantek seprene Sinta emoh adus, mangan, apamaneh wedhakan. Rahwana ya Dasamuka terus mbujuk Sinta gen gelem dipek garwa. Sinta nampik lan terus ngunggul-unggulna Rama. Sinta diiming-imingi kasugehane Dasamuka puloh tetep gak gelem.

Neng taman Asoka, Sinta dijaga dening para raseksi. Raseksi-raseksi iku ogak ana sing dipercaya Sinta. Ponakane Dasamuka ya aran Trijata tansah setya ngancani Sinta. Trijata iku putrine Wibisana. Kayadene bapake, Trijata duwe watek sing apik. Dhekne ogak tegel marang Sinta sing dikurung pakdhene. Mula Trijata setya ngancani Sinta. Mok marang Trijata Sinta gelem ngudarasa bab kasedhehane.

"Kula manteb, Dewi Sinta. Sekedhap malih mesthi Prabu Rama nusul. Mila Dewi Sinta ampun sedheh kemawon." Panglipure Trijata marang Dewi Sinta.

"Ananging, Trijata ngantek pirang-pirang taun lawase kok Kakangku Rama durung tekan kene. Apa Kakang Rama wis lali aku, leh? Athok aku mati tinimbang dipekbojo Dasamuka." Dewi Sinta terus nangisi lelakone.

"Ampun ngendika mekaten, leh Dewi. Kula manteb kok sapunika Prabu Rama madosi cara kangge kepanggih Dewi."

"Iya, Trijata. Mugiya Kakang Rama tansah pinaringan kawilujengan dening Gusti ingkang maha welas."

Nalika iku Sinta lan Trijata linggeh omong-omongan neng taman Asoka. Kalorone ogak weruh nek cakut maeng ana sing ngrungokna omongane saka dhuwur. Wong sing nguping ogak liya Anoman.

Mripate Anoman nrocoh weruh kahanane Dewi Sinta. Dhekne manteb nek wanodya sing kuru aking, -

Sinta lan Trijata ogak ngerti nek caket maeng
saka dhuwur ana sing ngrungokna omongane.

Anoman Duta

rambut awut-awutan, lan mripate abang iku Dewi Sinta garwane Rama. Nalika Trijata ninggal Dewi Sinta, Anoman mlumpat mangisor.

Dewi Sinta sing lagek nglamun njumbul ujug-ujug ana kethek puteh marani dhekne.

"Sapa kowe?!" Dewi Sinta njenggirat.

"Trijata....., tulungen ak...!" Dewi Sinta mbengok, puloh selak dikandheg Anoman.

"Ssssttt... nyuwun pangapunten, Dewi Sinta. Kula Anoman." Sinambi mlengak ngiwa nengen Anoman matur alon-alon marang Dewi Sinta.

Mature diterusna. "Kula Anoman, utusanipun Prabu Rama, garwanipun Gusti Putri."

"Apa aku kudu percaya omonganem?" Dewi Sinta iseh ogak percaya Anoman.

"Punika kalpika titipanipun Prabu Rama." Anoman ngetokna buntelan cilik banjur diaturna Sinta.

Sinta mbukak bungkusane iku lan sakala nangis weruh ali-ali sing ana neng jerone.

"Kepiye kahanane garwaku Rama, Anoman?"
Saiki Dewi Sinta pitados Anoman.

"Prabu Rama boten kandheg anggenipun menggalih Dewi Sinta. Prabu Rama sapunika wonten ing Guwa Kiskendha." Anoman nyritakna lelakone Rama lan apa sing diutusna marang dhekne. Anoman matur nek Rama bakal nusul Dewi Sinta. Sadurunge Anoman balik muleh, Sinta nitip layang kanggo Rama.

"Menawi mekaten, kula pamit, Gusti Dewi."

"Iya Anoman, mugiya awakmu tansah slamet tekan Kiskendha. Matura marang Kakang Rama, aku tansah ngenteni rawuhe. Maturnuwun, Anoman."

"Inggih, Gusti Dewi."

Anoman metu saka taman Asoka. Ujug-ujug Anoman konangan dening Indrajit putrane Rahwana lan patih Prahastha. Anoman dicekel lan dibanda. Ancene Anoman njarag kecekel. Nalika meh diukum obong, Anoman mok meneng thok. Kayu disulet. Sepira kagete para raseksa, Anoman sing diobong ogak kobong malah jingkrak-jingkrak ngiyak-iyak kutha Ngalengka sinambi nyritakna kasektene Prabu Rama. Buntute sing kena geni njarag dikibat-kibatna.

Anoman mblayu ngubengi Ngalengka gen ngerti saisine Ngalengka. Para raseksa jerit-jerit merga omah lan apa wae sing diliwati Anoman kobong. Para prajurit Ngalengka ditokna kanggo nyekel Anoman. Bareng wis ngerti betenge Ngalengka, Anoman metu saka kutha Ngalengka muleh menyang Guwa Kiskendha.

Saiki Kutha Ngalengka ajur merga polahe Anoman. Wibisana matur marang Dasamuka gen mbalekna Sinta. Ogak malah nggugu omongane adhike, Dasamuka malah nundhung Wibisana. Dasamuka iseh tetep ngurung Dewi Sinta. Para prajurit Ngalengka diutus siyaga perang nglawan tentara Rama.

Ngantek tekan wektune, Rama, Laksmana, Sugriwa, Anoman, lan para prajurit wanara tekan Ngalengka. Wibisana sing ditundhung kangane dhewe luwih mileh ngrewangi Rama krana nglawan angkara murka.

Kutha Ngalengka kebak wanara lan raseksa paten-patenan. Geteh pating kececer. Para raseksi jerit-jerit tangisan ditinggal anak bojone sing melok perang. Indrajit putrane Dasamuka mati kena panahe Laksmana. Kumbakarna sing maju krana mbela nagara uga seda kena panahe Laksmana.

Dasamuka murka banget. Sidane Dasamuka mudhun dhewe maju perang. Rama kasil manah Dasamuka sing duwe sirah sepuluh. Dasamuka tiba tanpa daya. Para wanara surak-surak seneng. Dasamuka seda.

Kutha Ngalengka wis ajur mumur. Para raseksa padha mati. Tentara wanara suka gumbira. Wibisana nandang duhkita merga sedulure padha sirna. Rama nglipur lan misuda Wibisana dadi ratu nggenteni Rahwana.

Sinta dipethuk Anoman. Rama sing suwe ogak ketemu Sinta seneng banget nalika priksa Dewi Sinta. Kaya-kaya Rama digebyur banyu wening sasuwene ngelak pirang-pirang taun.

Pungkasaning carita, Sinta mbalik marang Rama. Laksmmana sing setya ngancani kakang lan mbakyune rumangsa seneng banget, semono uga Anoman lan para wanara liyane. Becik ketitik ala ketara. Sing sapa salah bakal seleh. Kabeh kadurjanan bakal kalah dening kabecikan.

Pitutur

Saiki kowe wis ngerti, leh? Sapa sing salah mesthi kalah. Prabu Rama sing seneng nulung wong liya, nalika lagek susah bakal entuk pitulungan saka wong liya uga. Dene Dasamuka bakal kalah merga wateke sing durjana.

Anoman salah sijine paraga crita Ramayana awujud kethek nanging wateke luwih luhur tinimbang menungsa. Anoman tanggung jawab karo apa sing dadi kewajibane. Anoman bisa wae ngajak muleh Sinta, ananging kewajibane ogak iku. Anoman mung ngaturake ali-ali titipane Rama. Nalika Anoman diobong, pancen dhekne njarag kecekel. Gen apa? gen Anoman isa weruh betenge Ngalengka kaya piye.

Lha banjur apa maneh sing isa mbokjupuk saka crita neng dhuwur? Goleken pitutur liyane banjur tuladhanen kanggo lelakonem saben dinane!

Negesi Tembung

1. Pepujaningsun = sing takasih, sing taktresnani
2. Sliramu = kowe
3. Aneng = ana ing
4. Wanara = kethek
5. Ngudarasa = nduga, nggagas
6. Kalpika = ali-ali
7. Becik ketitik ala ketara = apik lan ala bakal
ketara ing mburine
8. Sing sapa salah seleh = sapa sing salah
bakal konangan

Kawruh Paragane Wayang Kulit Ramayana

ANOMAN

(Gagrag Yogyakarta)

- Dasanama** : Raden Maruti, Resi Mayangkara,
Raden Anjaniputra, Raden
Bayudara, Raden Guruputra,
Garbaludira, Prabancana,
Ramandayapati, Palwagaseta,
Suwiyuswa, lan Kapiwara
- Jeneng cilike** : Bambang Senggana
- Kasekten/Pusaka** : Kuku Pancanaka
- Kasektene** : Aji Maundri lan Aji Panggeblagan

Panggone	: Pertapan Kendhalisada
Ibuke	: Dewi Anjani
Bapake	: Bathara Guru
Garwane	: Dewi Urangayung lan Dewi Purwati
Putrane	: 1. Raden Triyangga (saka ibu Dewi Urangayung) 2. Bambang Purwagandhi (saka ibu Dewi Purwati)
Watek	: Sabar, setya lan bekti marang wong tuwa, tresna marang nagara, tanggung jawab, jujur, kendel/wanten, nduwe jiwa pandhita, lan seneng tapa brata.

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 125-126)

DASAMUKA *(Gagrag Yogyakarta)*

Dasanama	: Prabu Dasamuka, Prabu Dasagriwa, Rahwana
Jeneng cilike	: Raden Rahwana
Pusaka/gamane	: Pedang Mentawa, Tumbak Kala Bardanu, Panah Candrasa
Kasektene	: Aji Rawarontek, Aji Pancasona/Pancasonya, Aji Triwikrama
Panggone	: Nagara Ngalengka/ Ngalengkadiraja

Ibuke	: Dewi Sukesi
Bapake	: Resi Wisrawa
Garwane	: Dewi Tari, Dewi Sayempraba, Dewi Sambila, Dewi Lesmanadari, Dewi Partalawati, lan Dewi Anggasenggani.
Putrane	: Raden Indrajit, Raden Trikaya, Raden Trinetra, Raden Trisirah, Raden Trimurda, Raden Dewantaka, Raden Dewatumut, Raden Saksadewa, Raden Pertalamariyam, Raden Bukbis Mukasura
Watek	: Wengis, tegelan, angkaramurka, murang tata.

*(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 137-
138)*

DASARATA *(Gagrag Solo)*

- Dasanama** : Begawan Dasarata, Prabu Dasarata, Kosalapati, Sang Dasarata Narpati, Danujayaputra
- Jeneng cilike** : -
- Pusaka** : Aji Panah Sonyaruri
- Panggone** : Kraton Ngayodya
- Ibuke** : Tunjungbiru

Bapake	: Danujaya/Wimasucandra
Garwane	: Dewi Kosalya, Dewi Kaikeyi, lan Dewi Sumitra
Putrane	: Rama, Barata, Laksmana, lan Sumitra
Watek	: Wicaksana, sabar, tanggung jawab,

INDRAJIT
(Gagrag Solo)

Dasanama	: Begananda
Jeneng cilike	: Megananda
Pusaka/gamane	: Sanjata Rante, Panah Kyai Nagapasa
Kasektene	: Sirep Begananda
Panggone	: Ksatriyan Bikukung
Ibuke	: Dewi Tari
Bapake	: Prabu Dasamuka

Garwane : Dewi Sumbaga
Putrane : Raden Begasura, Dewi Indraji,
Ilan Dewi Indrarum
Watek : Kendel, wengis, hambeg angkara
murka, setya marang ramane.

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 135)

KUMBAKARNA

(Gagrag Solo)

Dasanama	: -
Jeneng cilike	: Raden Kumbakarna
Pusaka/gamane	: -
Kasektene	: -
Panggone	: Kasatriyan Panglebur Gangsa/ Duksinapura
Ibuke	: Dewi Sukesi

Bapake : Resi Wisrawa

Garwane : Dewi Aswani/Kiswani

Putrane : Aswanikumba lan Kumba Sweni

Watek : Tresna marang nagarane,
satriya utama, setya, lan
wicaksana

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 129)

LAKSMANA
(Gagrag Solo)

Dasanama	: Raden Lesmana Widagda lan Raden Sumitratmaja
Jeneng cilike	: Raden Murdaka
Pusaka/gamane	: Panah Nyai Surutama lan Panah Kyai Surawijaya
Kasektene	: -
Panggone	: Kasatriyan Giri

Kastuba/Girituba/Dhendhakaya

Ibuke	: Dewi Sumitra
Bapake	: Prabu Dasarata
Garwane	: -
Putrane	: -
Watek	: Sabar, setya bekti, wani mbelani bebener, satriya utama

*(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 115-
116)*

RAMA
(Gagrag Solo)

- Dasanama** : Prabu Ramabadra, Raden
Ramawregawa, Raden
Ragotanaya, Dasarataputra,
Ramawijaya
- Jeneng cilike** : Raden Regawa
- Pusaka/gamane** : Panah Kyai
Guwawijaya/Guyawijaya, Panah
Kyai Gandrung, Panah Kyai
Mercujiwa, Panah Kyai

Suryapralaya.

Kasektene	: Aji Triwikrama
Panggone	: Pancawati Dendha
Ibuke	: Dewi Kosalya/Dewi Ragu/Dewi Sukasalya
Bapake	: Prabu Dasarata
Garwane	: Dewi Sinta
Putrane	: Raden Lawa/Ramabatlawa lan Raden Kusa/Ramakusa
Watek	: Sabar, wicaksana, bekti marang wong tuwa, setya, seneng tetulung, wani mbela bener.

*(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 113-
114)*

SARPAKENAKA

(Gagrag Solo)

Dasanama	: -
Jeneng cilike	: Dewi Sarpakenaka
Pusaka/gamane	: Kasumekan (kemben) Nyai Gedhong Sanga, Kuku ana ing drijine sing ana upase
Kasektene	: -
Panggone	: Kasatriyan Bata Salembak/Batakenceng

Ibuke	: Dewi Sukesi
Bapake	: Resi Wisrawa
Garwane	: Ditya Karadusana, Ditya Kalonapati, lan Ditya Kalamarica
Putrane	: Prabu Sarpanadewa lan Dewi Jarini
Watek	: Nistha, angkaramurka, wengis, drengki sreji, seneng ngapusi, lan gemedhe

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 131-132)

SINTA
(Gagrag Solo)

Dasanama	: Dewi Sita
Jeneng cilike	: -
Pusaka/gamane	: Cupu Sumbul Kencana
Kasektene	: Aji Maundri
Panggone	: Taman Kaputren Nagara Pancawati
Ibuke	: Dewi Danuwati
Bapake	: Prabu Janaka

Garwane : Prabu Rama

Putrane : Raden Lawa/Ramabatlawa lan
Raden Kusa/Ramakusa

Watek : Anteng jatmika, setya, kebak
welas asih, tresna marang
nagara

*(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 103-
104)*

SUBALI
(Gagrag Solo)

Dasanama	: -
Jeneng cilike	: Raden Guwarsa
Pusaka/gamane	: -
Kasektene	: Aji Pancasonya/ Aji Pancasona
Panggone	: Pertapan Sonyapringga
Ibuke	: Dewi Indradi/ Dewi Windradi

Bapake : Resi Gotama
Garwane : Dewi Tara
Putrane : Raden Jaya Anggada
Watek :

*(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 119-
120)*

SUGRIWA
(Gagrag Solo)

Dasanama	: Narpati Jaya Sugriwa, Prabu Guwarsi
Jeneng cilike	: Raden Guwarsi
Pusaka/gamane	: Kong Gedhah
Kasektene	: -
Panggone	: Guwa Kiskendha

Ibuke	: Dewi Indradi/Dewi Windradi
Bapake	: Resi Gotama
Garwane	: Dewi Tara
Putrane	: Raden Anggada
Watek	: Seneng tetulung, setya, wicaksana, lan seneng mbela bebener

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 117-118)

WIBISANA

(Gagrag Solo)

- Dasanama** : Raden Kunta Wibisana, Raden Bibisana, Raden Harya Balik, Raden Gunawan Wibisana.
- Jeneng cilike** : Raden Wibisana.
- Pusaka/gamane** : Pasareyan Naga Jene.
- Kasektene** : -
- Panggone** : Kasatriyan Utarapura/Nagara Singgelapura.

Ibuke	: Dewi Sukesi.
Bapake	: Resi Wisrawa.
Garwane	: Dewi Triwati/Sri Genter.
Putrane	: Dewi Trijata lan Raden Dhentawilukrama/Bisawarna.
Watek	: Satriya utama, seneng mbelani bebener, lan wicaksana.

(Kapetik saka buku "Ayo Wanuh Wayang" kaca 133-134)

Kamus Basa Dhialek Rembang

A

Abene = abane= ayake,
gajege, nitik swarane
kaya

Ambek = lan

Ameh = arep

Ancene = pancen

Angger = saben

Anggite = gagasane

Ape = arep

Asanem = rumangsamu

Athek = athik = kok

Athok = luwih becik

B

Baen-baen = dolanan,
remeh

Bala = kanca

Bar = wis, rampung

Barek = bagus

Batur = bala

Bentot = keker

Biyanter = banter
banget

C

Cakut = kawit, wiwit

Cublok = tiba (kanggo
barang)

Cung = Le, Nang
(nyeluk bocah lanang
sing disihi)

D

Danak = babaran,
lairan

Dekek = seleh

Dhayoh = tamu

Dhekne = dheweke,
panjenengane

E

-em/-nem = -mu
(duwekmu). Tuladha:
panahem = panahmu

Emboh-emboh= ethok-
ethok

Enjuk = jaluk

Eram = gumun

Eroh = weruh

G

Gak= ogak= ora

Gawek = gawe

Gandhoki = cekel

Gen = supaya

Graita = nggraita,
gagas, mikir

Gumane = senengane

Gumanmula = ancene,
asline

Gung = **ugung**= urung=
durung

I

Idhep-idhep = etung-
etung, minangka

Incer = dipaske
(*sasaran*)

Inting-inting = incim-
incim

Isa = bisa

Iseh = isih

Ipe = bojone sedulur,
sedulure bojo. **Mbak**
ipe = bojone kangmas,
mbakyune bojo

J

Jadhug = rosa, ora
tedhas gegaman

Jake = jajal, ndang

Jal = jajal = coba

Jarag = sengaja

Jenggelek = tangi

Jumbul = kaget

K

Kangane = kakange,
kangmase

Kapung = mumpung

Kenek = kena

Keron = ribut

L

Leh = ta, lah, jer

Linggeh = lungguh

M

Maeng = mau

Marahi = njalari

Masia = sanajan

Matoh = matuh, kuwat

Mbarek = barek =
bagus

Mbaut = pinter, prigel

Mbentot = keker

Mboheman = eman

Mekas = wekas

Melok = melu

Meneh = maneh

Mendha = malih rupa
dadi

Mileh = milih

Mlepuk = umuk,
sombong

Mok = mung

Mungga = upama

Musoh = musuh =
mungsu

Merkok = mekar

Muleh = mulih, bali

Muring = uring = nesu

N

Nek = yen, menawa

Nela = bengkah

Nemok = temok

Neng = ing

Nganggur = gur =
mung

Ngantek = nganti

Ngarah = bakal

Ngeki = weki = wenehi

Ngeten = mekaten

Nggawek = nggawe

Ngglethak = rubuh
tanpa daya

Nginting-inting =
ngincim

Njumbul = jumbul,
kaget

No = tembung
tambangan sing meh
padha tembung *leh*.

Nyek = ece

O

Ogak = ora

P

Padon = ngomong

Panggon = papan

Pas = nalika

Puloh = nanging

S

Sedheh = sedhih,
susah, sungkawa

Sedhiluk = sedhela, ora
suwe

Semrebel = ganda

Sentak = tetembungan
sing sereng

Sugeh = sugih

Sungkan = rikuh, riwuh,
ewuh

T

Tapeka = nanging

Temok = temu

Thethek mbengek =
ubarampe

Thek = athek

Thok = mung

U

Ugung = durung

Ulik = diulik-ulik =
diuthak-uthik, diganggu

Upyek = rame

W

Wekas = pesen

Wadil = medhit

PUSTAKA

- Balai Bahasa Yogyakarta. 2001. *Kamus Basa Jawa : Bausastra Jawa*. Yogyakarta: Kanisius.
- <https://www.wayang.files.wordpress.com>
- <https://www.wayangku.files.wordpress>
- <https://www.pitoyo.com>
- Nanda. 2010. *Ensiklopedi Wayang*. Yogyakarta: Absolut.
- Tofani, M. Abi dan g. Setyo Nugroho. *Tatanan Anyar Pinter Basa Jawi Pepak*. Surabaya: Pustaka Agung Harapan.
- Sumanto. 2010. *Ayo Wanuh Wayang: Kanggo Tataran SMP*. PEPADI KOMDA KOTA YOGYAKARTA.
- Sutadi dan RMA Sudi Yatmana. *Rama lan Sita*. Surakarta: Cendrawasih.
- Zoetmulder, P.J. 1985. *Kalangwan: Sastra Jawa Kuna Selayang Pandang*. Yogyakarta: Djambatan.